

УДК 373.58(09)(477.54/.62) "18/19"

Т. С. Твердохліб

**ВНЕСОК ВИКЛАДАЧІВ ХАРКІВСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО
ЖІНОЧОГО УЧИЛИЩА У РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА
СЛОБОЖАНЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ
СТОЛІТТЯ)**

© Твердохліб Т. С., 2016
<http://orcid.org/0000-0001-5261-0394>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.192971>

У статті, на основі аналізу першоджерел, визначено внесок Харківського єпархіального жіночого училища у розвиток початкової освіти на Слобожанщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Схарактеризовано теоретичну підготовку учениць Харківського єпархіального жіночого училища до педагогічної діяльності у початкових школах, розглянуто такі форми навчання педагогічних дисциплін вихованок училища: урок, написання письмових домашніх творів на педагогічну тематику, проходження педагогічної практики. Зроблено висновок про високий рівень підготовки вчительок для церковно-приходських та земських шкіл Слобожанщини у означеному навчальному закладі. Проаналізовано буквар, автором якого був викладач жіночого духовного училища Харкова М. Страхов, та його роботи з методики навчання російської мови та Закону Божого. Визначено важливу роль організованих при училищі музею церковно-приходських шкіл і педагогічних курсів для учителів церковних шкіл Харківської єпархії у підвищенні професіоналізму учителів початкових шкіл регіону.

Ключові слова: *початкова освіта, Харківське єпархіальне жіноче училище, педагогічна підготовка, церковно-приходська школа, педагогічна практика, педагогічні курси.*

Твердохлеб Т. С. Вклад преподавателей Харьковского епархиального женского училища в развитие начального образования на Слобожанщине (вторая половина ХІХ – начало ХХ века).

В статье, на основе анализа первоисточников, определен вклад Харьковского епархиального женского училища в развитие начального образования на Слобожанщине во второй половине ХІХ - начале ХХ века. Представлена теоретическая подготовка учениц Харьковского епархиального женского училища к педагогической деятельности в начальных школах, рассмотрены формы обучения педагогических дисциплин воспитанниц училища, а именно: урок, написание письменных домашних произведений на педагогическую тематику, прохождение педагогической практики. Сделан вывод о высоком уровне подготовки учительниц для церковно-приходских

и земских школ Слобожанщины в этом учебном заведении. Проанализированы букварь, автором которого был преподаватель женского духовного училища Харькова Н. Страхов, а также его работы по методике обучения русскому языку и Закону Божьему. Определена важная роль организованных при училище музея церковно-приходских школ и педагогических курсов для учителей церковных школ Харьковской епархии в повышении профессионализма учителей начальных школ региона.

Ключевые слова: начальное образование, Харьковское епархиальное женское училище, педагогическая подготовка, церковно-приходская школа, педагогическая практика, педагогические курсы.

Tverdokhlib T. S. The Contribution of the Kharkiv Diocesan Female School in the Development of Primary Education in Sloboda Ukraine (the Second Half of 19th – the Beginning of the 20th Century).

The contribution of the Kharkiv diocesan female school in the development of primary education in Sloboda Ukraine in the second half of 19th – the beginning 20th century has been determined in the article based on the analysis of primary sources. The theoretical training of students of the Kharkiv diocesan female school to educational work in primary schools has been characterized. The forms of teaching pedagogical disciplines to the school students, i.e. lesson, writing written home compositions on educational topics, teaching practice, have been considered. The main types of students' work in the stated female religious educational institution during teaching practice (visiting lessons of God's Law teacher and teacher of parish school, keeping a teaching diary, acting as a teacher assistant, helping schoolchildren with homework, unassisted conducting lessons) have been established. The conclusion about the high level of training teachers for parish and zemstvo schools of Sloboda Ukraine in this institution has been drawn.

The primer written by the Kharkiv diocesan female school teacher M. Strakhov and his works on methods of teaching Russian language and God's Law have been characterised. The important role of organized under the school the museum of parish schools and teacher training courses for church schools teachers of the Kharkiv diocese in improving the professionalism of teachers of primary schools in the region have been determined. The contribution of the Kharkiv diocesan female school to organizing the stated teacher training courses has been established to consist in providing students with accommodation for living and studying; giving the opportunity to use literature from its own libraries and equipment from physics and geography study rooms of the institution.

Key words: primary education, the Kharkiv diocesan female school, teacher training, parish school, teaching practice, teacher training courses.

Постановка проблеми. На сьогодні в суспільстві простежується тенденція всезростаючого інтересу до релігії, християнських моральних цінностей, на фоні чого відбувається трансформація ціннісно-сміслових орієнтирів українців.

Особливістю сучасної освітньої практики є інтеграція світського й релігійного компонентів. Це підтверджує низка нормативних документів, які були прийняті останнім часом. Так, законом «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів» (2015 р.) передбачається зрівняння у правах релігійних організацій з громадськими, благодійними та іншими організаціями, фізичними особами, які мають право засновувати приватні навчальні заклади. Відтепер Церква має право засновувати не тільки духовні освітні установи для підготовки священиків, а й дошкільні, загальні середні, позашкільні та вищі навчальні заклади. Значною мірою сприятиме ефективному функціонуванню таких освітніх установ творче використання культурно-педагогічної спадщини українського народу, його релігійної традиції, яка передбачала функціонування різноманітних навчальних закладів, заснованих православною Церквою. Зокрема, науковий і практичний інтерес становить діяльність Харківського єпархіального жіночого училища, спрямована на розвиток початкової освіти Слобожанщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що окремі аспекти діяльності жіночих навчальних духовних закладів представлено у розвідках Ф. Белявського, Б. Тітлінова, П. Мілюкова.

У дисертаційній роботі Г. Степаненко, яка присвячена освітній діяльності православного духовенства в Україні у XIX – на початку XX ст. (2002), подається загальна характеристика спеціальних духовних навчальних закладів (училищ і семінарій), пропонується періодизація їх діяльності та надається оцінка їх ролі в справі освіти населення. У науковій праці визнається як основне завдання жіночих духовних училищ з 1870-х рр. – підготовка вчительок для початкових народних шкіл. Дослідниця доводить, що завдяки цьому розширилась навчальна програма духовних навчальних закладів для жінок: до навчального курсу було введено педагогіку, російську історію, географію.

Працюючи над дисертацією «Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.)» (2005), власними статтями Г. Яковенко звернула увагу на підготовку педагогічних кадрів у церковних навчальних закладах Харківської єпархії у 1884–1917 рр. Дослідниця у загальних рисах схарактеризувала організацію педагогічної практики в Харківському єпархіальному училищі, висвітлила роль зразкової однокласної школи у цьому процесі. Їй вдалося встановити, що предмети церковного циклу займали в загальній педагогічній

підготовці вихованок училища лише 18 %, весь інший час надавався на вивчення методик викладання світських предметів. Огляд діяльності Харківського училища дівчат духовного звання у 50-60 рр. XIX ст. здійснила С. Кучерова. Узагальнення наукової літератури засвідчує, що на сьогоднішній день діяльність Харківського єпархіального жіночого училища, яка сприяла розвитку початкової освіти на Слобожанщині у другій половині XIX – на початку XX століття, не знайшла належного висвітлення в історико-педагогічних дослідженнях.

Формулювання цілей статті. На основі аналізу першоджерел визначити і схарактеризувати внесок викладачів Харківського єпархіального жіночого училища у розвиток початкової освіти на Слобожанщині в досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу. Становлення жіночої духовної освіти у Харкові пов'язується з відкриттям 6 червня 1854 року Харківського училища дівчат духовного звання. Воно мало надавати можливість дочкам духовенства через здобуття елементарної освіти посісти належне їм за правом походження місце у суспільстві, а також виховувати дружин майбутніх парафіяльних священиків. У 1868 р. був затверджений загальний Статут для подібних навчальних закладів і вони офіційно стали називатися єпархіальними жіночими училищами. З цього часу змінилася і мета їхньої діяльності: жіночі духовні навчальні заклади стали готувати вчительок для початкових народних шкіл. Харківське єпархіальне жіноче училище разом з місцевими жіночими гімназіями забезпечувало початкові школи педагогічними кадрами.

Як свідчить аналіз першоджерел [4; 5; 6; 7; 8], підготовка учителів початкової школи у жіночому духовному навчальному закладі Харкова в другій половині XIX — на початку XX століття знаходилася на досить високому рівні. Вихованки Харківського єпархіального жіночого училища на уроках вивчали Закон Божий, російську, французьку і церковно-слов'янську мови, арифметику, громадянську історію, географію, природознавство, чистописання, креслення, гігієну, малювання, рукоділля, церковний спів, музику і педагогічні дисципліни. Вони опановували у п'ятому і шостому класах методики навчання лічби, письма та грамоти, педагогіку або дидактику. У 1886 році Святійший Синод засудив прагнення єпархіальних жіночих училищ дати більший обсяг знань з педагогіки, ніж це передбачалося затвердженою ним програмою. Було визначено, що «за відсутності філософської підготовки, викладати ґрунтовний курс педагогіки в єпархіальних училищах неможливо, а тому слід обмежити курс по цьому

предмету ознайомленням вихованок з методикою предметів навчання в початкових школах» [2, с. 393]. Саме з 1886-1887 навчального року замість повноцінного курсу педагогіки у п'ятому і шостому класах Харківського єпархіального жіночого училища викладалася лише дидактика і окремі методики. У сьомому класі учениці жіночого духовного навчального закладу Харкова вивчали педагогіку, педагогічну психологію, методики навчання російської мови, математики [4, с. 352-353; 8, с. 671-672].

Навчальні посібники і підручники, за якими навчались учениці Харківського єпархіального жіночого училища, визначалися Святим Синодом. Для вивчення предметів педагогічного спрямування використовували «Очерк главнейших практических положений педагогики, дидактики и методики» П. Роціна, «Учебник дидактики» С. Миропольського, «Записки по педагогике» І. Скворцова, «Записки по методике элементарной арифметики» Г. Вишневського, «Методика Закона Божия с изложением основ, общих приемов и средств первоначального религиозного воспитания» та «Методика русской грамоты и начальных упражнений в русском языке» М. Страхова. Автор двох останніх підручників був викладачем педагогічних дисциплін у Харківському єпархіальному жіночому училищі. Окрім вихованок училища, його методичними працями користувались практикуючі учителі Слобожанщини. Успіх «Методики русской грамоты и начальных упражнений в русском языке» обумовлюється тим, що робота ґрунтується на здобутках М. Бунакова, В. Вахтерова, В. Водовозова, Д. Коровякова, І. Паульсона, К. Ушинського, а також на власних наукових поглядах і педагогічному досвіді М. Страхова. Автор аналізує методичні рекомендації науковців, доводить необхідність або недоцільність їх використання в практиці початкової школи початку ХХ століття. Зокрема, педагог на двох сторінках обґрунтовує хибність думки В. Вахтерова про потребу на початковому етапі навчання читання пов'язувати звукові вправи з вивченням літер. М. Страхов наполягає, що перед вивченням абетки необхідно, «щоб учні зрозуміли, що вся наша мова врешті-решт складається з невеликої кількості звуків, і навчилися розкладати слова на ці звуки, виокремлювати, а потім і поєднувати звуки. Встановлення зв'язку між звуком і літерою має передбачатись уже наступною метою і бути завданням наступних вправ» [16, с. 57].

У результаті вивчення змісту означеної роботи встановлено, що автор вимагав під час занять у початковій школі дотримуватися принципів

систематичності, наочності процесу навчання. Важливими також М. Страхов уважав принципи активності і самостійності учнів у навчанні. Про останній, наприклад, свідчать підібрані завдання для самостійної роботи, які мають виконувати школярі «на трьох перших ступенях вивчення грамоти» [16, с. 76-77].

Заслуговує на високу оцінку розроблений М. Страховим буквар «Грамотка-Первинка». На початку ХХ століття його активно застосовували у світських та духовних початкових школах регіону. Педагог зазначав, що, «оскільки призначення «Грамотки-Первинки» бути посібником тільки на той час, доки вони (діти) не перейдуть до «книги для читання», то в цю книжку ми вмістили... небагато матеріалу для вправ по читанню, лише стільки, скільки це необхідно для розвитку перших навичок читання; наповнення книжки більшою кількістю матеріалу прямо не відповідало б її призначенню» [17, с. 4]. З метою надання методичної допомоги учителям, які працювали за «Грамоткою-Первинкою», М.Страхов склав «Руководство к обучению грамоте». У ньому автор пропонував «більш ґрунтовний і більш детальний виклад методу, всього послідовного ходу і окремих прийомів навчання грамоті від моменту вступу учнів у школу і до переходу їх до «книги для читання» [17, с. 4].

М. Страхов працював викладачем педагогічних дисциплін у Харківському єпархіальному жіночому училищі більше тридцяти років (з 16 серпня 1877 р. до 27 травня 1909 р.). У цей час в училищі отримала розповсюдження така форма організації навчання, як написання письмових домашніх творів на педагогічну тематику. Аналіз педагогічних джерел [7, с. 237; 8, с. 676] дозволяє стверджувати, що вихованки училища у 6 класі писали по одному твору на рік і до 1886 року їхні теми стосувались більшою мірою теорії виховання, ніж теорії навчання («Виховне значення дитячого товариства», «Які взаємні стосунки були б бажані між вихователькою і вихованками?»). З 1886 року і до початку ХХ століття тематика творів обмежувалась лише дидактикою. З 1908 року кількість письмових домашніх творів збільшилася, у них почали розглядати різноманітні питання навчання і виховання дітей. Так, у 1912–1913 навчальному році у Харківському єпархіальному жіночому училищі дівчата писали твори на такі теми: «Чому посада учительки вважається однією з найбільш відповідальних?», «Переваги і недоліки системи спільного навчання в порівнянні з системою індивідуального

навчання», «Якими якостями повинна володіти і які заходи має застосовувати учителька для набуття і підтримки свого авторитету?» [5, с. 505].

З уведенням на початку ХХ століття у Харківському єпархіальному жіночому училищі закладах сьомих (1908 р.) і восьмих (1915 р.) класів, учениці і цих класів долучаються до написання творів. У означених класах передбачались домашні письмові твори з педагогіки та педагогічної психології.

З метою проходження педагогічної практики у жіночому духовному училищі Харкова була створена церковно-приходська школа. Залучення учениць до педагогічної практики у цій школі починалося з п'ятого класу. У ній щодня по дві вихованки були присутні на уроках викладача Закону Божого і учительки школи. Учениці шостого класу два рази на тиждень виконували функції помічника учителя: забезпечували дітей роздатковим матеріалом, наочними посібниками, вели шкільну документацію, слідкували за дисципліною. Після уроків вони допомагали школярам виконувати домашні завдання. До обов'язків практиканток шостого і сьомого класів входило чергування у зразковій церковно-приходській школі.

Учениці шостого, сьомого і восьмого року навчання мали самостійно проводити уроки з усіх предметів, які вивчались у церковно-приходській школі. Попередньо під керівництвом викладача дидактики, завідуючого школою або учительки вони складали конспект уроку. За можливості уроки ці давались в присутності всіх вихованок певного класу і після проведення аналізувались практикантками і керівниками практики. Значна увага приділялась тому, щоб учениці шостого, сьомого і восьмого класів в повному складі кожного класу відвідували зразкові уроки, які проводили викладачі дидактики, методик або учителі зразкової школи. Важливо, що кожен урок обговорювався.

З початку 1900-х років усі практикантки повинні були вести педагогічні щоденники. У них дівчата зазначали рекомендації і зауваження керівників практики, плани і конспекти пробних уроків, спостереження за викладацькою діяльністю учителів і всі свої взагалі враження від шкільного життя.

Значення церковно-приходської школи, створеної при Харківському єпархіальному жіночому училищі, не вичерпувалось тим, що вона надавала можливість його вихованкам проходити педагогічну практику. Завдяки їй відкриттю була дещо розширена мережа церковно-приходських шкіл Слобожанщини і частина найбільш бідніших мешканців Харкова отримала шанс

надати своїм дітям якісну початкову освіту. Вивчення першоджерел [3; 9; 10; 11] дозволяє стверджувати, що до середини 90-х років XIX століття цей навчальний заклад утримувався виключно на кошти Харківського єпархіального жіночого училища. Пізніше, окрім училища, до фінансування школи долучалися Училищна рада при Святому Синоді, громада м. Харкова. В основному навчання у школі було безкоштовним, але в окремі роки, коли адміністрація школи була змушена вимагати від батьків мінімальну плату за навчання дітей (1 руб на рік), наприклад, у 1908-1909 навчальному році. Щорічно у кінці XIX – на початку XX століття у школі навчалось близько 70 дівчаток і хлопчиків, серед яких переважали діти робітників.

Жіночий духовний навчальний заклад м. Харкова забезпечував зростання кількості педагогів початкової школи у регіоні не тільки завдяки підготовці учительок, а і завдяки організації екзаменів на звання учительки церковно-приходської школи. Таке звання могли отримати особи, які самостійно засвоїли дидактику і методики викладання предметів, що вивчались у початковій школі. Незважаючи на всі ці заходи, у другій половині XIX – на початку XX століття у церковно-приходських школах навчанням дітей часто займались люди, які не мали педагогічної освіти. В основному, це були дякони та колишні учні чоловічих духовних училищ. З метою надання їм педагогічних знань на базі жіночого духовного училища Харкова у 1900 році були організовані педагогічні курси для учителів церковних шкіл Харківської єпархії, а у 1901 році такі курси проводились для учителів церковних шкіл Харківської та Сумської єпархій. Училище забезпечило курсистів помешканням для проведення занять і проживання. Воно надало можливість користуватися літературою з власної бібліотеки, обладнанням, яке знаходилось у фізичному та географічному кабінетах навчального закладу. Педагогічна практика курсистів проходила в зразковій церковно-приходській школі, що діяла при Харківському єпархіальному жіночому училищі [12; 13; 14; 15].

Підвищенню професіоналізму учителів Слобожанщини також сприяло функціонування при жіночому духовному училищі Харкова музею церковно-приходських шкіл. Завдяки його експонатам, можна було ознайомитись з вимогами до організації навчально-виховного процесу у таких початкових школах, з новинками педагогічної літератури. Також у музеї було представлено досвід найкращих церковно-приходських шкіл регіону, різноманітні вироби їхніх учнів [1].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, у результаті дослідження встановлено, що Харківське єпархіальне жіноче училище здійснило вагомий внесок у розвиток початкової освіти на Слобожанщині у другій половині XIX – на початку XX століття. Він полягав у забезпеченні досить високого рівня підготовки вчительок для церковно-приходських та земських шкіл регіону, у розробці викладачами училища підручників для школярів і методичної літератури для учителів початкових шкіл, у розширенні мережі церковно-приходських шкіл Слобожанщини за рахунок відкриття такого типу навчального закладу при Харківському єпархіальному жіночому училищі, у сприянні підвищенню професіоналізму учителів церковно-приходських шкіл завдяки організації на базі училища педагогічних курсів і музею.

Подальшого поглибленого вивчення потребує проблема організації педагогічної підготовки учнів у вітчизняних духовних семінаріях другої половини XIX – початку XX століття.

Література

1. Музей церковно-приходских школ при Харьковском епархиальном женском училище // Вера и разум. – 1902. – № 22. – С. 645.
2. Определение Святейшего Синода. От 30 июля – 12 августа, за № 1637 по представленным епархиальными преосвященными отчетам о состоянии епархиальных женских училищ // Вера и разум. – 1886. – № 17. – С. 391-394.
3. Отчет о состоянии образцовой однокласной церковно-приходской школы при Харьковском епархиальном женском училище за 1911-1912 учебный год // Вера и разум. – 1913. – № 7. – С. 117-122.
4. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1912-1913 учебный год // Вера и разум. – 1914. – № 3. – С. 351-353.
5. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1912-1913 учебный год // Вера и разум. – 1914. – № 4. – С. 495-508.
6. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1904-1905 учебный год. Отдельное

приложение к № 2 журнала «Вера и разум» за 1906 г. – Харьков: Типография губернского правления, 1906. – 36 с.

7. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1882-1883 учебный год // Вера и разум. – 1884. – № 8. – С. 233-251.

8. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1883-1884 учебный год // Вера и разум. – 1884. – № 22. – С. 671-677.

9. Отчет о состоящей при Харьковском епархиальном женском училище образцовой однокласной церковно-приходской школы за 1908-1909 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Вера и разум. – 1910. – № 10. – С. 546-551.

10. Отчет о состоящей при Харьковском епархиальном женском училище однокласной церковно-приходской школе за 1888-1889 учебный год // Вера и разум. – 1890. – № 2. – С. 35-38.

11. Отчет о состоящей при Харьковском епархиальном женском училище однокласной образцовой церковно-приходской школе за 1895-1896 учебный год // Вера и разум. – 1897. – № 7. – С. 176-182.

12. Педагогические курсы для учителей одноклассных церковно-приходских школ Харьковской епархии в г. Харькове в 1900 г. // Вера и разум. – 1900. – № 17. – С. 468-474.

13. Педагогические курсы для учителей одноклассных церковно-приходских школ Харьковской епархии в г. Харькове в 1900 г. // Вера и разум. – 1900. – № 18. – С. 496-504.

14. Педагогические курсы для учителей одноклассных церковно-приходских школ Харьковской епархии в г. Харькове в 1900 г. // Вера и разум. – 1900. – № 21. – С. 583-597.

15. Педагогические курсы для учителей церковных школ Харьковской и Сумской епархий в г. Харькове в 1901 г. // Вера и разум. – 1901. – № 13. – С. 339-347.

16. Страхов Н. Методика русской грамоты и начальных упражнений в русском языке / Н. Страхов. – Х.: Мирный труд, 1911. – 187 с.

17. Страхов Н. Руководство к обучению грамоте : методическое пособие при обучении по «Грамотке-Первинке» / Н. Страхов – Х.: Печатное дело, 1905. – 72 с.